

Janusz Stępkowski

Stan dokumentacji miast i ich rewaloryzacji

Ochrona Zabytków 41/4 (163), 232-235

1988

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

statute, regarded by the Minister of Culture and Art to be the basic one, i.e. to act on behalf of the protection of cultural landscape. This is understood as an eagerness to single out "a historic cultural landscape" as a new category of the protection of monuments next to "a historic structure" and "a historic complex". Therefore, both these campaigns are regarded as very important instruments in studies on cultural landscape, although they do not satisfy in full the interests in these problems.

It is assumed that Poland has more than 10 thousand garden sites adjoining courts and palaces. From 1975 to 1st October 1987 the Inventorying Commission for gardens, parks and alleys discussed at its meetings 6.568 record books. Out of this number 5.936 objects were regarded by the Commission as historic, while 632 items were thought to have no historic value.

In general, we may distinguish the following groups of garden settings: 1) autonomous works of garden art independent from a utility programme (residential, housing, public and others), that documentate style and taste of a given epoch, 2) settings accompanying architectonic, engineering and industrial structures, forming an integral entity of compositional thought (e.g. gardens in health resort,

hospitals, factories, churches, cloisters etc.), 3) complexes of garden establishments or arrangements of urban and rural greeneries, 4) cemetery and cult (e.g. Calvaries) gardens, 5) elements of garden arrangements (e.g. alleys, promenades, trees along roads, groups of trees and others), 6) rare specimen of living or extinct nature set into the cultural landscape.

It is estimated that there are in Poland ca 20 thousand cemeteries which have a historic character. From 1985 to October 1987 the Inventorying Commission investigated at its meetings 5.711 cemetery cards. 2.950 of them were considered historic, while 2.761 – as having no historic value. According to the data obtained from District Monuments' Conservators their records cover 7.326 Roman Catholic cemeteries, 1.864 – Lutheran, 77 – Calvinist, 437 – Orthodox church cemeteries, 398 – Jewish, 3 – Muslim and 847 – military cemeteries.

A general state of documentation and registering work on gardens and cemeteries in Poland, comprising a characteristics and typology of recognized historic resources, allows us to say that in not too distant future we shall have a general picture of the resources of cultural property in those specific kinds of objects.

JANUSZ STĘPKOWSKI

STAN DOKUMENTACJI MIAST I ICH REWALORYZACJI

Zniszczenia wojenne i okres odbudowy

W czasie ostatniej wojny na terytorium Polski zburzonych zostało 177 zespołów staromiejskich, w których zniszczenia przekraczały 50%. Łącznie w miastach polskich zniszczeniu uległo prawie 30% substancji mieszkaniowej.

Ze zrozumiałych względów kompleksową odbudową w formach historycznych objęto zaledwie kilka ośrodków staromiejskich, o dużej wartości symbolicznej. W najszerszym zakresie rekonstrukcje staromiejskiej substancji przeprowadzono w Warszawie i Gdańsku; w mniejszej nieco skali historyczne budowle odtworzono w Poznaniu, Wrocławiu, Lublinie, Opolu i kilkunastu innych miastach.

Okres odbudowy form historycznych miast w zasadzie trwał do ok. 1956/1957 r. Od tego czasu rozpoczęto wznoszenie w obrębie zniszczonych dzielnic historycznych budynków o formach współczesnych, w mniejszym lub większym stopniu dostosowując je do dawnego układu przestrzennego i zachowanych obiektów zabytkowych, głównie kościołów i średniowiecznych fortyfikacji miejskich.

W tym czasie zaczęto stopniowo odstępować od tradycyjnych metod budowlanych, a wprowadzać mechanizację i uprzemysłowione technologie. Wysiłek był skierowany głównie na szybki przyrost powierzchni mieszkalnej i użytkowej na wolnych terenach. Tak więc w większości zachowanych ośrodków staromiejskich rozpoczął się proces stopniowej dekapitalizacji, a także wykruszenia się nieremontowanych na bieżąco zasobów historycznych, głównie starych kamienic użytkowanych na cele mieszkalno-usługowe.

Pogłębia się zjawisko nierównomiernego rozwoju miast. Te z nich, które stały się ważnymi ośrodkami produkcyjnymi lub administracyjnymi, zyskały znaczne możliwości rozwojowe, inne przeżywają regres lub stagnację.

Poszukiwanie metody ochrony wartości kulturowych w zespołach staromiejskich – rewaloryzacja

W końcu lat sześćdziesiątych w kilku ośrodkach podjęto prace nad poszukiwaniem metody projektowania kompleksowej odnowy staromiejskich zespołów zabytkowych. Przykładem tych pierwszych działań mogą być takie miasta jak Toruń, Kraków czy Sandomierz. W tym czasie przyjęło się powszechnie określanie podejmowanych działań terminem *rewaloryzacja*, przechodzącym wiele przekształceń pojęciowych.

Obecnie przez rewaloryzację rozumiemy działanie polegające na przywróceniu właściwej roli zespołowi staromiejskiemu w organizmie współczesnego miasta. Działania określane pojęciem rewaloryzacji są procesem ciągłym, ściśle związanym z rozwojem miasta.

Powierzając zespołowi staromiejskiemu rolę reprezentowania, eksponowania wartości historycznych i kulturowych oraz wprowadzając punkty handlowe i gastronomiczne, czyni się z niego dzielnicę reprezentacyjną miasta, pamiętając jednak, że nie może być ona pozbawiona funkcji mieszkaniowej, stanowiącej historycznie uznaną tkankę zespołu przestrzennego.

Rewaloryzacja polega więc na różnorodnych poczynaniach budowlanych – od prac konserwatorskich, przez prace modernizacyjne i remontowe, aż po wymianę bezwartościowych kulturowo i technicznie budynków na nowe, a w pewnych wypadkach budowę tzw. plomb. Oczywiście, wprowadzając nowe kubatury należy przestrzegać ścisłej dyscypliny przestrzennej i architektonicznej, zgodnie z wytycznymi konserwatorskimi. Rewaloryzacja musi ponadto rozwiązać wiele problemów miejskich poza wyżej wymienionymi, np. problemy infrastruktury miejskiej nadziemnej i podziemnej.

W końcu lat sześćdziesiątych podjęto studia metodologiczne nad realizacją wybranych prac w miastach historycznych (Kalisz, Chęciny). Wzbogacały swoje doświadczenia Pracownie Konserwacji Zabytków modyfi-

kując sposoby opracowywania studiów historyczno-urbanistycznych, zmiierzając do ich ściślejszego związania z potrzebami warsztatu urbanistycznego, a także opracowując studia i projekty rewaloryzacji (Lublin, Kazimierz, Jarosław, Zamość).

Od roku 1974 nastąpił gwałtowny wzrost zainteresowania problematyką rewaloryzacji staromiejskich zespołów zabytkowych w różnych organizacjach projektowych. W latach 1976–1977 opracowano lub opracowywano ponad 70 projektów rewaloryzacji.

Projektowanie przebiegało w oparciu o stosowanie najrozmaitszych metod i różnorodnych zakresów opracowania. W zależności od charakteru osoby projektującej i specjalizacji zespołu autorskiego, opracowania noszące tę samą nazwę, prezentowały często krańcowo różną problematykę. Najlepiej wykazały to dwa przeglądy projektów rewaloryzacji zorganizowane w roku 1977 w Rzeszowie dla Polski południowej i Toruniu dla Polski północnej.

Największą wadą większości opracowań było ograniczanie się do fazy koncepcyjnego lub koncepcyjno-programowego studium i brak jakichkolwiek wniosków o sposobie i etapach realizacji.

Trzeba jednak stwierdzić, że wśród opracowań z tego okresu pojawiły się projekty, ujmujące problem kompleksowo, od zagadnień historyczno-konserwatorskich, przez programowo-przestrzenne, aż do realizacyjnych, a nawet taktyki działania. Jako przykład mogłyby posłużyć opracowania takich miast jak Lublin, Jarosław, Zamość, Kraków, Włocławek czy Kazimierz nad Wisłą. Kompleksowe opracowania dla zespołów staromiejskich Zamościa i Lublina uzyskały nagrody pierwszego stopnia ministra administracji, gospodarki terenowej i ochrony środowiska.

Zainteresowaniu problemem rewaloryzacji w środowiskach konserwatorskich towarzyszyły decyzje podejmowane przez władze centralne dla konkretnych zespołów staromiejskich lub całych grup miast. Decyzje te były wstępem do szerokiego i metodycznego opracowania zagadnienia w skali kraju, a dotyczyły Sandomierza, Zamościa i Krakowa.

Strefy ochrony konserwatorskiej

Do opracowania zasad polityki w zakresie ochrony i wykorzystania historycznych ośrodków miejskich w skali kraju niezbędne było określenie ich walorów zabytkowych. Szczegółowo opracowane kryteria pozwoliły na objęcie analizą wszystkich historycznych ośrodków miejskich, tj. miejscowości, które posiadały lub posiadają status miejski. Najistotniejszym rezultatem tych analiz było wprowadzenie stref ochrony konserwatorskiej, o zróżnicowanych rygorach.

Zróżnicowanie wymogów konserwatorskich w stosunku do obszarów o różnej wartości zabytkowej miało na celu przede wszystkim zabezpieczenie elementów najwartościowszych i pozostawienie większej swobody planistom przestrzennym na obszarach relatywnie mniej wartościowych.

Powołanie Międzyresortowej Komisji do spraw Rewaloryzacji Miast i Zespołów Staromiejskich

Analizując sytuację w zakresie rewaloryzacji zespołów staromiejskich stwierdzono, że działania inspirowane i kordynowane wyłącznie przez resort kultury nie mogą dać dobrych rezultatów.

Resort kultury może podejmować badania historyczno-konserwatorskie, określić wielkość i kolejność działań, wreszcie opracować metodę zapewniającą uzyskanie najważniejszych efektów rewaloryzacji zespołów staromiejskich. Nie może jednak zapewnić niezbędnej infrastruktury technicznej, wykonawstwa budowlanego, materiałów budowlanych i innych środków produkcji, a również wypełnienia programu użytkowego i jego finansowania. Zrozumienie tej sytuacji doprowadziło do podjęcia przez Radę Ministrów uchwały nr 101 z 21 VII 1978 r. w sprawie powołania Międzyresortowej Komisji do spraw Rewaloryzacji Miast i Zespołów Staromiejskich.

W skład Międzyresortowej Komisji wchodzi wiceministrowie resortów uczestniczących w procesie rewaloryzacji, z wiceministrem kultury i sztuki jako przewodniczącym.

Sprawami merytorycznymi i organizacyjnymi Międzyresortowej Komisji zajmuje się Zespół Ekspertów, w skład którego wchodzi specjaliści – urbaniści, architekci, konserwatorzy i ekonomiści budowlani oraz eksperci powoływani doraźnie do rozwiązywania zagadnień specjalistycznych jak: komunikacja, infrastruktura miejska czy wzmacnianie podłoża, a także wybitni specjaliści z określonego regionu.

Zespół Ekspertów rozpoczynając swoją działalność nawiązał ścisłą współpracę z Ośrodkiem Dokumentacji Zabytków jako jednostką mogącą dostarczyć najwięcej informacji na temat podejmowanych opracowań. Osobiste zainteresowanie dyrektora Ośrodka, prof. Wojciecha Kalinowskiego, miastami historycznymi i metodami rewaloryzacji zespołów staromiejskich ułatwiło robocze kontakty zarówno z kierownictwem Ośrodka, jak również Działem Urbanistyki kierowanym przez mgr Henryka Andrulewicza.

Zespół Ekspertów wykorzystał bardzo cenne materiały zgromadzone w Ośrodku Dokumentacji Zabytków¹. Na leżały do nich przede wszystkim plany stref ochrony konserwatorskiej ok. 500 miast oraz waloryzacji ok. 870 miejscowości wykonane przez zespół wybitnych specjalistów kierowany przez dr. hab. Krzysztofa Pawłowskiego z Polskiej Akademii Nauk.

W oparciu o dostępne materiały Zespół Ekspertów Międzyresortowej Komisji dokonał wszechstronnych analiz 1363 miejscowości, które w historycznym rozwoju uzyskały lokacje i prawa miejskie. 802 miejscowości, w tym 600 obecnych miast i 202 wsie, mają zachowane w różnym stopniu historyczne układy urbanistyczne, godne ochrony i zachowania, jednakże o dużym zróżnicowaniu pod względem ich wartości zabytkowych i kulturowych, stanu zachowania obiektów, stanu infrastruktury technicznej, sytuacji formalno-prawnej, rangi gospodarczej i dynamiki rozwoju.

Inna analiza wykazała, że zachowane zespoły staromiejskiej zabudowy zabytkowej w 164 miejscowościach wymagają specjalistycznego wykonawstwa konserwatorskiego, a w 282 znajduje się zabudowa dziewiętnastowieczna i późniejsza o specyficznych cechach miejscowych, godnych zachowania w dalszym rozwoju miasta.

¹ Ośrodek Dokumentacji Zabytków już w pierwszym roku swego istnienia podjął wielkie zadanie ewidencji miast zabytkowych w Polsce. W latach 1962–1963 objęto nią 1264 miejscowości uzyskując materiał wyjściowy do dalszych badań i opracowań, przede wszystkim przeprowadzenia waloryzacji miast i określenia stref konserwatorskich.

Pośród tych dwu grup 205 miejscowości ma wyjątkowe wartości krajobrazowo-przestrzenne zespołu staromiejskiego. Poza tymi dwiema grupami w 397 miejscowościach zachowały się historyczne założenia urbanistyczne w planie, dla których ochrony należy opracować wytyczne konserwatorskie, żeby te założenia zostały najprawidłowiej wykorzystane w planach rozwoju miast.

Studia historyczno-urbanistyczne jako podstawowy materiał wytycznych konserwatorskich

W 1981 r. Zespół Ekspertów Międzyresortowej Komisji do Spraw Rewaloryzacji Miast i Zespołów Staromiejskich opracował *Wytyczne do opracowania problematyki ochrony kulturowych wartości w planach zagospodarowania przestrzennego*. Wytyczne te, przedyskutowane z najwybitniejszymi specjalistami w dziedzinie problemów rewaloryzacji, zatwierdzone przez podsekretarzy stanu w Ministerstwie Kultury i Sztuki oraz w Ministerstwie Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska do obowiązującego stosowania, miały na celu uporządkowanie działalności planistycznej i projektowej w procesie przygotowania zespołu staromiejskiego do kompleksowej lub wycinkowej rewaloryzacji. Miały również na celu wprowadzenie problematyki rewaloryzacyjnej do obowiązujących w kraju przepisów w zakresie planowania przestrzennego – od planów województw, przez plany ogólne i plany gmin, aż do planów szczegółowych stanowiących podstawę podejmowania działań realizacyjnych.

Opracowanie Zespołu Ekspertów kładzie bardzo duży nacisk na problem wytycznych konserwatorskich jako na podstawowy czynnik ochrony wartości kulturowych w planach ogólnych i szczegółowych miast. Dobrze opracowane wytyczne konserwatorskie muszą być poprzedzone odpowiednim studium historyczno-urbanistycznym, spełniającym rolę podstawowego instrumentu działania wojewódzkiego konserwatora zabytków. Opracowania studialne dla poszczególnych miast są wykonywane już od roku 1953.

Według przeprowadzonego przez Zespół Ekspertów rozpoznania do roku 1987 wykonano 1007 opracowań dla 743 miejscowości.

- w latach pięćdziesiątych – 203 opracowania,
- w latach sześćdziesiątych – 326 opracowań,
- w latach siedemdziesiątych – 151 opracowań,
- w latach osiemdziesiątych – 316 opracowań.

Niestety, wiele z nich już się zdezaktualizowało. Ponad 500 opracowań należy uaktualnić lub ponownie wykonać, nie licząc miejscowości, dla których dotychczas żadne opracowania studialne nie były podejmowane.

Biorąc pod uwagę prowadzoną w województwach szeroką akcję aktualizacji planów ogólnych miast, opracowanie wytycznych konserwatorskich poprzedzonych studiami historyczno-urbanistycznymi jest sprawą ważną i bardzo pilną, a zagadnienia te powinny być przedmiotem specjalnego zainteresowania wojewódzkich konserwatorów zabytków.

Niestety, zbyt często zdarzają się jeszcze wypadki przekazywania biuram planowania przestrzennego wytycznych konserwatorskich w formie wyłącznie spisu za-

bytków występujących na terenie miasta bez określania wymagań konserwatorskich w stosunku do przestrzennych założeń urbanistycznych, do roli i funkcji zespołu staromiejskiego, do charakteru architektury uzupełniającej, na wolnych działkach stref ochrony konserwatorskiej itp.

Odrębnym problemem są plany gmin, których opracowanie będzie głównym zadaniem biur planowania przestrzennego w najbliższych latach. I w tym wypadku niezbędne jest duże zaangażowanie służb konserwatorskich w opracowaniu prac studialnych umożliwiających prawidłowe sporządzenie wytycznych konserwatorskich.

Prawidłowa ochrona wartości kulturowych przy planowym rozwoju miast i gmin wymaga ścisłego współdziałania służb konserwatorskich ze służbami planowania przestrzennego już na etapie sporządzania rocznych programów działania w celu prawidłowego skoordynowania współpracy.

Zespół Ekspertów uznając omawiany problem za niezwykle ważny organizuje rejonowe seminaria służb konserwatorskich, biur dokumentacji zabytków, służb architektoniczno-budowlanych i biur planowania przestrzennego w celu zintegrowania działań tych jednostek przy pracach nad planami ogólnymi miast, planami gmin oraz planami szczegółowymi i rewaloryzacji zespołów staromiejskich. Ogromne zainteresowanie, z jakim się te seminaria spotkały, świadczy o prawidłowym działaniu odpowiadającym potrzebom jednostek terenowych.

Instytut konserwacji zabytków i rewaloryzacji zespołów historyczno-urbanistycznym

Ośrodek Dokumentacji Zabytków, będąc „zbiornicą” informacji o obiektach i zespołach zabytkowych oraz podejmowanych działaniach konserwatorskich, rewaloryzacyjnych lub rekonstrukcyjnych, współpracuje z wieloma jednostkami specjalistycznymi:

- z Pracowniami Konserwacji Zabytków, a w tym z Oddziałem Badań i Konserwacji;
- z Zarządem Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych;
- z Zespołem Ekspertów d.s. Rewaloryzacji Miast i Zespołów Staromiejskich.

Współpraca ta dotyczy konkretnych obiektów, zagadnień problemowych, a nawet rozpraw naukowych. Wieloletnie prace nad konserwacją zabytków w Polsce, przeplatane sukcesami i porażkami, skłaniają do przekonania o konieczności stworzenia instytutu przy Ministerstwie Kultury i Sztuki, który zająłby się całokształtem badań konserwatorskich, naukowych i prognozowaniem, a także szkoleniem kadr naukowych dla ochrony zabytków i historycznych zespołów przestrzennych. Ośrodek Dokumentacji Zabytków i wymienione wyżej instytucje Ministerstwa Kultury i Sztuki mogą bez większych przekształceń być podstawą przyszłego instytutu.

dr arch. Janusz Stępkowski
Zespół Ekspertów d.s. Rewaloryzacji
Miast i Zespołów Staromiejskich

The period of the reconstruction during the 2nd World War of historic forms of towns (177 old-town complexes) lasted practically from 1956 to 1957. After that period buildings with modern design were raised up within destroyed historic districts, adapted to some extent to former spatial arrangement and preserved historic structures. There appeared the problem of looking for a method of the protection of old-town complexes. In the end of the sixties work was undertaken to make plans for complex protection of old towns (e.g. Toruń, Cracow, Sandomierz). In 1974 interest in problems discussed herein increased rapidly. In 1976–1977 70 rehabilitation plans were worked out or just prepared.

Plans from that period included also studies that rendered the problem in a complex way – from historic conservation problems through schematic spatial matters, to implementation questions (to mention only Lublin, Jarosław, Zamość, Cracow).

On July 21st 1978 the Council of Ministers brought to life the Interbranch Commission for the Rehabilitation of Towns and Old Town Complexes. It included deputy ministers from those branches which participated in the process of rehabilitation. All problems of importance as well as organizational ones are dealt with by the Group of Experts including

town planners, architects, conservators, construction economists and specialists on transportation and urban infrastructure. The Group of Experts cooperates closely with the Centre for Monuments Documentation and makes use of its materials. The Group of Experts examined 1,363 localities. The analysis has shown that 164 localities require specialistic conservation treatment and that 282 of them have buildings from the 19th and 20th centuries that are worth preserving. Moreover, 397 localities have historic urban programmes preserved, for which it is necessary to work out conservation guidelines and include them into development plans of these towns.

In 1981 the Group of Experts drew "Guidelines to Be Used in Working out Problems of the Protection of Cultural Values in Plans for Land Development". Their aim was, on one hand, to put in order town planning and design activities and on the other hand, to issue necessary regulations concerning problems of the rehabilitation of old-town complexes that would be binding on the entire territory of Poland.

The study made by the Group of Experts points out the need to include conservation guidelines into urban development plans.

PIOTR STĘPIEN

KONSERWACJA WIELKICH ZABYTKÓW ANTYCZNYCH RZYMU W LATACH 1981–1987 *

Rzym, jak wiadomo, zajmuje wyjątkowe miejsce na mapie światowych zasobów zabytków. W związku z tym stale prowadzi się tu liczne prace konserwatorskie. Wśród działań podejmowanych w ostatnich latach zwracając uwagę prace przy antycznych zabytkach architektury, a zwłaszcza przy wielkich pomnikach marmurowych: łukach tryumfalnych i kolumnach oraz ruinach wielkich budowli. Do przedstawienia tych prac skłania zarówno znaczenie samych zabytków, jak też charakterystyczne zmiany w tendencjach konserwatorskich.

Prace przy wielkich pomnikach prowadzone są w oparciu o specjalny akt prawny, *Legge Speciale* nr 92 z dnia 23 marca 1981 r. tworzący ramy dla „utrzymania i odnowy pomników marmurowych”. Wszystkie prace organizuje i nadzoruje Soprintendenza Archeologica di Roma, tj. państwowy urząd konserwatorski dla zabytków archeologicznych Rzymu, przy współpracy Istituto Centrale del Restauro. Prace przy poszczególnych obiektach prowadzone są przez odrębne zespoły konserwatorskie, a mianowicie przy:

- kolumnie Trajana – zespół Bruno Zanardiego,
- kolumnie Marka Aureliusza (Colonna Antonina) – Cooperativa Conservazione Beni Culturali, kierownik zespołu Sabina Vedovello,
- łuku Konstantyna – zespół kierowany przez Carla Giantomassi,
- łuku Septymiusza Sewera – zespół kierowany przez Roberto Nardi (Centro Conservazione Archeologica),
- Hadrianum (część świątyni Hadriana włączona w gmach Giełdy) – zespół prowadzony przez konserwatorów Angelo i Marina Alessandri,
- świątyni Dioskurów (Kastora i Polluksa) – zespół Gianluigi Collalucci'ego,
- świątyni Saturna – zespół RAVA itd.

Wszystkie te działania koordynuje komisja (Commissione Marmi). W pracach komisji biorą udział konserwatorzy prowadzący poszczególne prace i przedstawiciele instytucji nadzorujących. Pozwala to na wypracowanie wspólnej linii postępowania i wymianę doświadczeń. Lata 1982–1985 to okres prac przygotowawczych. Wykonano wówczas niezbędne prace dokumentacyjne, badawcze oraz wypróbowano proponowane technologie. Tak długi okres prac przygotowawczych pozwolił na wszechstronną analizę problemów konserwatorskich i ich rozwiązanie w oparciu o technologię sprawdzoną w danym obiekcie, a nie tylko w laboratorium. Dzięki temu właściwe prace konserwatorskie zajmują na ogół mniej czasu. Dla przykładu przewiduje się, że prace przy łuku Septymiusza Sewera zajmą łącznie 30 miesięcy. Na czas trwania prac przygotowawczych zabytki częściowo lub całkowicie zasłonięto. Budziło to sprzeciw mieszkańców Rzymu i turystów, nie zdających sobie sprawy, jakie problemy w czasie tych prac należało rozwiązać.

W ramach prac dokumentacyjnych sporządzono nową inwentaryzację rysunkową, którą wykonywano metodami tradycyjnymi. O wyborze metody zdecydowała specyfika obiektów o bogatej, a jednocześnie drobnej w

* Autor dziękuje za udostępnienie omawianych materiałów Soprintendenza Archeologica di Roma oraz konserwatorom: Marinie Alessandri, Carlo Giantomassi, Roberto Nardi i Bruno Zanardi.

Materiały do artykułu zebrane zostały w ramach studiów w Międzynarodowym Centrum Konserwacji w Rzymie (ICCROM), dzięki stypendium Fundacji Lanckorońskich.